

بھگت کبیر تے اوہدے وچار

Baght Kabir and his Teachings

Abstract

Baght Kabir was one of those classical poets who created couplets (Doha) in such a language which proved to be origin of Urdu, Punjabi and Pashachi languages. Doha genre is used for the saying of the saints and sages of the ages. Baght Kabir was efficacious and experienced missionary of Bhagti Movement, impressed by the teachings of Rama Nang, He preached integrity, Humanity, Love for Human beings, Tolerance and respect for every Religion, through his poetry. Guru Nank the founder of Sikhism in subcontinent was his deciple who promoted his mission and spread the teachings.

Keywords: *Classic.Doha genre.efficacious.Tolerance and respect.Sikhism in subcontinent*

.....

بھگتی تحریک دے اُچ پدھر دے پرچارک، شاعر تے فلاسفر بھگت کبیر 1398ء دے نیڑے تیرے پنڈ وارنناسی بنارس وچ پیدا ہوئے پر اوہناں دے جنم بارے بہت ساریاں روایتاں تے کہانیاں مشہور نیں۔ اک کہانی ایس طرح بیان کیتی جاندی اے پئی کاشی پور وچ اک نکا جیہا بال چھڑکنارے جنگل وچ لمی گھاہ اُتے لما پیا رو رہیا سی۔ اوس جنگل وچوں اک جولاہے دا گزر ہويا جیہداناں نوراسی۔ اوس نے بال نوں روندیاں ویکھیا تے گودی چُک لیا۔ بال چُپ

ہو گیا۔ نورے جولاہے نے جنگل وچ اوہدے ماں پیو، والی وارث نوں لہیا پر دُور دُور تک کسے بندے تے بندے دی ذات دا کوئی کھوج نہ ملیا۔ اخیر اوہ تھک ہار کے بال نوں اپنے گھر لے آیا۔ اوہدی زنائی داناں نعمان سی تے اوہ بے اولاد سی۔ اوہناں نے بال نوں رب دی دین سمجھ کے پالیا تے اوہداناں کبیر رکھیا۔ ایس طرح اوہدی پرورش مسلمان گھرانے وچ ہوئی۔ بھگت کبیر نے اپنے شہداں وچ ایس واقعہ دی تصدیق کیتی اے:

اب ہم اوگت سے چل آئے

اس مایا نے جگ بھر مایا	میرا بھید نہ پائے
نہ میرے جنم نہ گر بھ لیرا	مالک ہوئے دکھلائے
کاشی پور میں جنگل ڈیرا	تہاں جولاہا نے پائے
نہ میرے گگن دھرن پُن ناہیں	میں ہوں گیان اُپارا
آتم روپ پرگٹ نچ جگ میں	سوئی نام ہمارا
نا میرے ہستی رکت نہیں چرما	ہم تو شبد بر کاشی
دیہہ اپار پار پر شوتم	کہیں کبیر ابناشی ⁽¹⁾

ترجمہ: میں بے حدی دے طبقہ توں ظاہر ہو یا۔ دولت نے دنیا نوں انج بھر مایا اے پئی کسے نوں میرا بھیت نہیں معلوم۔ نہ میں پیدا ہو یا نہ میں ماں دی لکھ وچ آیا۔ صرف اک بال دی شکل وچ اپنے ظاہر ہون دا تماشا دکھایا۔ کاشی پور دے ویران جنگل وچ ڈیرا لایا سی۔ جولاہے دی نظر پے گئی۔ اوہ گھریں چُک لیا یا۔ اسان تے زمین میرے نہیں۔ میں اپارا تے حدوں ودھ گیان ہاں۔ اپنی اصل ہستی وچ مکمل روپ نال ظاہر ہاں ایہو میرا ناں اے۔ ہڈی، لہو، چمڑے دا میرے نال کوئی سمبندھ نہیں یعنی میں جسمانی یا مادی نہیں آں۔ میں صرف شبد پر کاشی آں۔ میں پر شوتم حقیقی ذات ہاں۔ میں لافانی کبیر ہاں۔

بہت ساریاں کتاباں وچ لکھیا اے پئی بھگت کبیر دا جنم 1455ء بکرمی جیٹھ مہینے دی بارش

وچ ہو یا۔ جو اس اوہناں دے اک چیلے شری ہری داس جی سادھو نے اپنی کتاب وچ لکھیا اے:

چودہ سو پچپن کے سمت چندر باریک ٹھاٹھ ٹھئے
 جیٹھ بُدی برسایت کے دن پورن ماشی کے تتھ پرگٹ بھئے
 گھن گرجے اور دامنی دئے، بودن کے جھڑ لاگ گئے
 ہر تالاب میں کمل کھلے، تہاں بھانو کبیر پرکاش بھئے
 گونا لے کر نیرو آو ترکھا ونت بھئے
 نیرو نعمان ہر تلاء میں پانی پین گئے
 بھئے بس بولی سُندر نعمان من میں تراس بھیا بھاری
 یہ بالک یہاں کس ڈارا بیاہی دا بدھوا ناری⁽²⁾

ترجمہ: 1455 سمت بکرمی وچ جیٹھ دے مہینے دی برسایت پورن ماشی سی۔
 اوس دن اک وکھرا نظارہ ویکھیا۔ بدل گج رہے سن۔ بجلی چمک رہی سی۔
 برسات دی جھڑی لگی ہوئی سی۔ تالاب وچ کنول دے پھل کھڑے ہوئے
 سن۔ اوتھے کبیر صاحب سورج وانگن چمک رہے سن۔ نورا جولابا اپنی زنانی
 نعمان نوں لے کے گھر جا رہیا سی۔ پیاس دی شدت سی۔ پانی پینے دی نیت
 نال تالاب ول گیا۔ نعمان بال نوں ویکھ کے ڈر گئی۔ اپنے خاوند نوں پچھیا۔
 اس بالک نوں اتھے کون سٹ گیا اے۔ ایہہ کسے سہاگن داکم اے یا کسے
 بیوہ داکم اے۔

بھگت کبیر نے بالین وچ مسلمان صوفیاں تے ہندو سنتاں، سادھو آں تے جوگیاں دیاں
 محفلاں وچ بہہ کے تعلیم حاصل کیتی۔ ایس لئی اوہ ہندو تے مسلمان دوواں کولوں متاثر سن تے
 دوواں مذہباں دا پالن تے عزت کردے سن۔ اوہناں وچکار کوئی فرق نہیں سمجھدے سن۔ ایس لئی
 اکثر اپنے ہان تے منڈیاں نال مل کے رام نام دا جاپ کردے سن۔ ذرا سیانے ہوئے تے باپ
 (نورے جولہے) توں کھڈی داکم سکھیا۔ تانا بانا بنن لگ پئے۔ کپڑے دا تھان بنا کے وچن لئی
 بازار لے جان دے۔ جو قیمت ہوندی اوس توں ودھ کدی نہ منگدے۔ جو مل وٹ دے ادھی رقم

مائی نعمان نوں دے دیندے تے باقی دی ادھی فقیراں تے غریباں وچ ونڈ دیندے سن۔
 اک دن کپڑے دا تھان لے کے بازار گئے لوکاں نے قیمت پچھی آپ نے پنج ٹکے
 دی۔ لوکاں نے آکھیا۔ ایس تھان دی قیمت تن ٹکے توں کسے صورت ودھ نہیں، پر آپ پنج ٹکے
 اُتے اڑے رہے۔ آخر اک بندے نے پنج ٹکیاں وچ اوہ تھان خرید لیا تے تھوڑی دُور جا کے
 جھوٹ بول کے اوہی تھان ست ٹکیاں وچ وچ دتا۔ بھگت کبیر ایہہ تماشا ویکھ کے ہسے تے آکھیا:

پانچ ٹکے کا دوپٹا ، سات ٹکے کو جائے

ساچھ کہوں تو مانے ناہیں ، جھوٹے جگ پیتائے

ساچھی بات کبیرا کہیں

سب کے من سے اترے رہیں⁽³⁾

اک دیہاڑے بھگت کبیر بازار وچ کھڑے تھان وچ رہے سن۔ پئی شہر دے کو تو وال نے
 گھٹ قیمت وچ تھان لینا چاہیا۔ آپ عادت موجب اکو جائز قیمت اُتے اڑے رہے۔ کو تو وال
 نے دھمکی دتی جے توں مینوں تھان نہ دتا تے میں تینوں شہر وچ رہن نہ دیواں گا۔ آپ نے جواب
 وچ آکھیا:

کیا میں گھر کا ہوکا پھوریو، مانس ماریو، کیا دھن چوریو

کیا میں باٹ پرانی ماری، کیا میں تکی پرانی ناری⁽⁴⁾

ترجمہ: کیہ میں کسے گھر وچ سنھ لائی اے، کسے بندے نوں قتل کیتا یا کسے

دا مال چُرایا اے، کسے دی زمین کھوئی یا راستہ روکیا اے، یا پرانی زانی ول

ویکھیا اے۔

میں کجھ وی نہیں کیتا۔ فیر توں شہر وچوں مینوں کس جُرم وچ کڈھ دیویں گا؟ اوس کو تو وال
 نے آپ اُتے جھوٹا مقدمہ بنا دتا پر آپ سچے سن ایس لئی قاضی دی عدالت توں صاف بری
 ہو گئے۔ اوس سے آپ نے فرمایا:

جاکو راکھے سائیاں مار سکے نہ کوئے

بال نہ بانکا کر سکے جو جگ پیری ہوئے⁽⁵⁾

کتاب ”کبیر جوگ“ وچ لکھیا اے پئی بھگت کبیر جدوں ستاں ورہیاں دے ہوئے، نورا
جولاہے نے اسلامی رواج موجب آپ نوں ختنے بہانا چاہیا پر آپ راضی نہ ہوئے۔ کجھ
ہندو و آں تے مسلماناں نے زبردستی پھڑ کے آپ نوں نائی اگے بٹھا دتا۔ اوس سے آپ نے
ہندو و آں تے مسلماناں نوں اک شیدگا کے سُنایا:

زور ظلم تم کرتے ہو ، میں نہ بدوں کا بھائی
جو خدائے تو ہی ترک کرتے ہے آپ کئی کیوں نہ آئی
سنت کرائے ترک جو ہونا ، عورت کو کیا کہیئے
اردھ سریری ناری بکھانا تاسوں ہندو ریپئے
گھال جنیئو باہن ہوا ، ناری کیا پھرایا
وہ جنم کی شندری پرو سے تم پانڈے کیوں کھایا
ہندو ترک ایک راہ ہے ، ستگور بھید بتائی
کہیں کبیر سُو بھائی سنتو ، رام نہ کہیو خدائی⁽⁶⁾

ترجمہ: تسیں لوک ہُن زبردستی تے ظلم کرن اُتے اُتر آئے او۔ میں تہاڈی
گل نہیں مناں گا۔ جے رب نوں مسلمان پیدا کرنا منظور ہوندا تے اوہ بندے
نوں ختنے کر کے پیدا کردا۔ فیر ہندو تے مسلمان وچکار فرق واضح ہو جاندا۔
جے مسلمان مرد دی پچھان ختنہ اے تے تسیں زنانی نوں کیہ آ کھو گے؟ اوہدا
ختنہ نہیں ہوندا۔ کیہ اوہ مسلمان نہیں ہوندا۔ فیر اوس نوں تسیں کیہ ہندو آ کھو
گے۔

ایسے طرح گل وچ جنیئو (زنار) پاکے مرد، ہندو براہمن بن جاندا اے۔ زنانی نوں
جنیئو کیوں نہیں پہناؤندے اوس نوں ہندو کیوں نہیں بناؤندے؟ ایس طرح اوہ جنم جنم دی چوہڑی
(شودرنی) رہ جاندا اے، کیہ اوس چوہڑی دے ہتھ داپکا ہو یا کھانا کھا کے تہاڈا دھرم بھر شٹ نہیں
ہوندا؟

کبیر کہندا اے بھراؤ تے فقیر و سُو۔ مینوں میرے گورو نے ایہہ بھیت دسیا اے پئی

ہندو تے مسلمان دونوں دا اکوراہ اے۔ اوس خالق نوں کوئی رام آکھدا اے تے کوئی خدا کہندا اے۔ ایہہ صرف لفظاں دا ہیر پھیر اے۔ دونوں دا پیدا کرن والا تے پالن والا اکورب اے۔ سارے کاشی پور وچ دھم مچ گئی پئی نورے جولاہے دے گھراک عجیب منڈا پیدا ہويا اے جیہڑا نہ ہندو اے تے نہ مسلمان۔ اوہ دونوں دی عزت کردا اے تے دونوں نوں سچا من دا اے۔ اوہدے نیڑے دونویں مذہب رب نال ملن دی راہ نیں۔ اوہ شاعر اے ایس لئی شعراں وچ گاکے جواب دیندا اے۔ اوہ فلاسفر اے ایس لئی ہر گل دلیل نال کردا اے۔ اوہدی خوش زبانی تے خوش بیانی وچ جادو اے۔ اوس نے نہ وید تے شاستر پڑھے نیں تے نہ ای قرآن مجید پڑھیا اے پر اوہدے وچار سونے نال تولن لائق نہیں۔ اوہ آکھدا اے پئی ہر بندہ فطرت اُتے پیدا ہوندا اے۔ اوہ نہ ہندو ہوندا اے تے نہ مسلمان۔ اوہ جس گھر جنم لیندا اے اوہو مذہب اختیار کر لیندا اے۔ جس ماحول وچ اوہدی پرورش ہوندی اے اوسے طرح دے اوہدے وچار بن جاندے نیں۔ اوہ (بھگت کبیر) دو جے صوفیاں تے سنتاں وانگوں اپنے منن والیاں نوں انسانیت دا درس دیندا اے تے انسانیت نوں بندے دی وڈیائی تے خاصیت سمجھدا اے۔ اوہدے نیڑے ذات پات، بھید بھاؤ، اوچ نیچ کوئی چیز نہیں۔ اوہ آکھدا اے پئی ایہہ لوکاں وچ فرق تے نفرت پیدا کردی اے۔ ایسے پاروں اوس نے آکھیا اے:

ذات پات نہ پوچھو سادھ کی، پوچھ لیجے گیان
مول کرو تلوار کا پڑا رہن دیو میان⁽⁷⁾

حقی گل اے پئی فقیر تے سادھو دی کوئی ذات نہیں ہوندی۔ اصل چیز اوہدا علم فن تے گیان ہوندا اے۔ جیہڑا اوہدی شخصیت دا سپہن تے نور ہوندا اے۔ جیہدے نال اوہدی سنگت وچ پٹھن والیاں دے دل روشن ہو جاندے نیں تے روح مہک اُٹھدی اے۔ جویں اصل تلوار دی قیمت ہوندی اے پر اوہدے اُتے چڑھے ہوئے میان دی کوئی خوبی نہیں ہوندی ایس لئی اوہدا کوئی مل نہیں پچھدا، صرف تلوار دا مل کردا اے۔

بھگت کبیر نے ایس مضمون نوں اپنے کلام راہیں مختلف ڈھنگ تے مختلف لفظاں وچ پیش کیتا اے۔ جیہدے نال ایس موضوع دے بہت سارے کچھ تے شیڈ ساڈے سامنے

آجانده نيس۔ جيوس:

کبير سنگت سادھ کي نت پرتي کچے جائے
دُرمت دُور بہاؤنی دیوے سو متی بڑھائے⁽⁸⁾

واصف علی واصف دا قول اے پئی:

”فقیراں تے درویشاں دی محفل وچ اپنا دماغ بند رکھوتے دل کھلا رکھو۔
ایس دے اُلٹ عالماں فاضلاں دی مجلس وچ اپنا دل بند رکھوتے دماغ کھلا
رکھو۔“⁽⁹⁾

کیوں جے درویشاں دیاں گلاں دل اُتے تے عالماں دیاں گلاں دماغ اُتے اثر
کردیاں نئیں۔ بھگت کبیر دا وی ایہو خیال اے پئی سادھو آں دی سنگت نال سکھ تے روحانی خوشی
حاصل ہوندی اے۔ غم، دکھ، درد دُور نہیں جاندے۔ ایس لئی دُور دراڈ اپندھ طے کر کے اوتھے جانا
چاہیدا اے جتھے سادھو تے فقیر دی سنگت حاصل ہووے، فرماؤندے نئیں:

سمت سنگ سی سکھ اونچے ست سنگ سے دکھ جائے
کہیں کبیر تہاں جائے سادھ سنگ جہاں پائے⁽¹⁰⁾

بھگت کبیر نے اپنے کلام وچ کدھرے سادھ تے کدھرے سنت دا لفظ ورتیا اے۔
اوہناں دے نیڑے ایہناں دونواں لفظاں وچ کوئی فرق نہیں۔ دونویں ہم معنی تے مترادف الفاظ
نئیں۔ دونواں دے معنی فقیر تے درویش دے نئیں۔ ایس لئی کدھرے ”کہیں کبیر سنو بھائی سادھا“
لکھدے نئیں تے کدھرے ”کہیں کبیر سنو بھائی سنتو“ آکھدے نئیں یعنی اوہ دونواں لفظاں نوں
اکو معنی وچ ورتدے نئیں۔ جدوں کہ رادھا سوامی مت وچ ایہہ دو وکھرے وکھرے الفاظ نئیں تے
ایہناں دے معنی وی وکھرے نئیں۔ اوہناں دے نیڑے سادھو اوس نوں آکھدے نئیں جیہڑا
سادھن دے مقام توں حالے اُپر نہ گیا ہووے تے سنت دا خطاب اوس نوں دتا جاندا اے جس
نے سبھے روحانی منزلاں پار کر لئیاں ہون ایس لئی اوہناں دے نیڑے سنت دا درجہ اُچا تے سچا
اے۔

بھگت کبیر دے نیڑے سادھو یا سنت اوہ بندہ ہوندا اے جیہڑا موہ مایا دے چکر توں باہر

ہوندا اے۔ اوہدے نیڑے ہیرا تے پتھر برابر ہوندے نیں اوہ لکھ تے لکھ وچ کوئی فرق نہیں رکھدا۔ اوہ دنیا تے دنیا دیاں چیزاں دی کوئی پرواہ نہیں کردا سگوں ایہناں توں بے نیاز ہوندا اے۔ اوہ ذات پات تے مذہبی تفرقے توں اُچا ہوندا اے۔ اوہ صرف رب نال محبت کردا اے۔ جے کجھ مل جاندا اے کھا لیندا اے جے کجھ نہیں ملدا کوئی گلہ نہیں کردا، سگوں رب دا شکر ادا کردا اے:

کبیر سوئی پیر ہے جو جانے پر پیر
جو پر پیر نہ جائی سو کافر بے پیر (11)

بھگت کبیر دے کلام دے دو مجموعے بچک تے بانی چھاپے چڑھ چکے نیں۔ اوہناں توں اڈ کجھ ہور کلام تے بھگت کبیر دے حالات تے واقعات اک موٹی کتاب ”کبیر جوگ“ وچ ملدے نیں۔

کبیر جوگ وچ بہت سارے واقعات درج نیں، پر اک واقعہ مذہب تے ریاکار لوکاں دے حوالے نال ایس طرح درج اے:

”روایت ہے کہ جہاں گشت نامی بغداد کا ایک صوفی سیاح، کبیر صاحب کے کمالات کی شہرت سُن کر بنارس میں ملنے آیا۔ آپ کو خبر ہوگئی۔ دوسرے دن حکم دیا کہ ”دروازہ پر سُر باندھ دو“ ایسا ہی کیا گیا۔ آپ مکان کے جھروکے میں بیٹھے ہوئے اُس کا انتظار کر رہے تھے۔ صوفی آیا۔ جب اُس کی نظر سُر پر پڑی، دل بے چین ہو گیا۔ مسلمان سُر کو دیکھنے تک کو برا سمجھتے ہیں اور اُسے حرام جانتے ہیں۔ غصہ اور نفرت کے جذبات کے زیر اثر آ کر اُس نے پیٹھ پھیری اور لوٹنے کا ارادہ کیا۔ آپ آواز دیتے ہیں۔

جہاں گشت! تم تو میری ملاقات کے لیے دُور دراز کا سفر کر کے آئے تھے۔ پھر بغیر ملے ہوئے واپس کیوں چلے جاتے ہو؟

اُس نے نظر کی۔ کبیر صاحب کی مُسکراتی ہوئی جمالی صورت کی زیارت ہوئی۔ آداب بجالانے کے بعد بولا ”حضور نے باہر حرام باندھ رکھا ہے۔“ کبیر صاحب نے تہقہ مارا۔ کیوں جہاں گشت۔ جسے تم حرام سمجھ رہے ہو۔ وہ

باہر باندھنے کی چیز ہے یا اندر رکھنے کی؟“
 بھائی۔ میں تو جس خیال یا جذبے اور جس شے کو حرام سمجھتا ہوں اُسے باہر
 ہی نکال کر باندھ رکھتا ہوں تاکہ وہ پھر اندر داخل نہ ہونے پاوے۔ باہر ہی
 بندھا رہے۔

جو لوگ حرام کے خیال اور جذبے کو اندر باندھ رکھتے ہیں وہ اور ہی مخلوق
 ہوں گے۔ میں ایسا نہیں کرتا۔ صوفی جہاں گشت کی آنکھیں کھل گئیں۔ سمجھ
 گیا کہ کبیر صاحب بڑے بزرگ ہیں۔“⁽¹²⁾

ریننی

در کی بات کیوں درویشا	بادشاہ ہے کونے بھیسا
کہاں کوچ کہاں کرے مقاما	کون سُرْت لو کرو سلاما
میں تو ہے پوچھوں مسلمانا	لال زرد کا تانا بانا
قاضی کاج کرو تم کیسا	گھر گھر ذبح کراؤ بھینسا
درد نہ جانے پیر کہاوے	پیتا پڑھ پڑھ جگ سمجھاوے
کہے کبیر یک سید کہاوے	آپ سرکھے کے جگ کو بلاوے

ساکھی

دن بھر روزہ دھرت ہو	رات ہتیت ہو گائے
یہ خون وہ بندگی	کیونکر خوشی خدائے ⁽¹³⁾

سادھو، سنت تے فقیر آزاد مشرب ہوندے نیں۔ اوہناں دا دل مذہب، غیر مذہب،
 ذات پات دے میل توں پاک تے شیشے وانگوں صاف ہوندا اے۔ ایسے پاروں مولانا جلال
 الدین رومی نے فرمایا سی:

کُفر است در طریقتِ ما کینہ داشتن
 آئینِ ماسیت سینہ چو آئینہ داشتن⁽¹⁴⁾

بھگت کبیر نے ہمیشہ لوکائی نوں سچ بولن دی تلقین کیتی تے جھوٹھ نہ بولن دی تعلیم دتی اے۔ کیوں جے اوہناں دا نظریہ سی پئی جھوٹھ بولن نال بہت ساریاں معاشرتی تے سماجی برائیاں جنم لیندیاں نیں۔ لوک کراہے پے جاندے نیں تے گناہواں دی دلدل وچ دھس جاندے نیں۔ جیہڑا بندہ سچا ہوندا اے اوس نوں کوئی غم یا دکھ یا ڈر خوف نہیں ہوندا۔ نہ اوہنوں رزق دی تھوڑ ہوندی اے تے نہ اوس نوں کوئی بددعا لگدی اے۔ سگوں نت دن اوہدی عزت تے قدر وچ وادھا ہوندا رہندا اے:

سانچے شراب نہ لاگئی، سانچے کال نہ کھائے
 سانچے کو سانچا ملے، سانچے مانہہ سمائے (15)

سچا دکاندار اوہ ہوندا اے جیہڑا دکان اندر جھاڑو نال صفائی کر کے کوڑا باہر سٹ دیندا اے۔ اوس دکاندار دا سودا کھراتے مل جائز ہوندا اے۔ گاہک نوں اوہدی دکان توں سودا خرید کے تسلی ہوندی اے۔ مراد اے پئی سچے بندے اُتے ہر کوئی اعتبار کردا اے۔ بھگت کبیر فرماوندے نیں:

جو سانچا بانیاں سانچی ہاٹ لگائے
 اندر جھاڑو دے کر کوڑا باہر بہائے (16)

بھگت کبیر نے اپنے شہداں تے دوہیاں راہیں لوکاں نوں اخلاقیات دا درس دتا اے تے دسیا اے پئی جیہڑا بندہ اخلاق دا اُچا اے اوہو بندہ سچا اے تے ایہہ سچائی سچ بولن تے پورا توں نال حاصل ہوندی اے۔ بھگت کبیر دا نظریہ اے پئی سچے بندے دے من دے شیشے اندر رب دے حُسن دے لشکارے پیندے نیں تے جھوٹھے بندے دا دل کالاتے زنگال کھادے شیشے وانگوں ہوندا اے۔ آپ دا اک دوہا اے:

سانچے برابر تپ نہیں جھوٹ برابر پاپ
 جا کے ہر دے سانچے ہے تاکے ہر دے آپ (17)

بندے دی حیاتی عارضی تے فانی اے۔ اوس نوں کجھ علم نہیں ہوندا پئی کدوں ملک الموت نے آجانا اے یعنی سامان سو ورھیاں دا ہوندا اے تے اگلے پل دا کوئی اعتبار نہیں ہوندا۔

ایس لئی بھگت کبیر نے جھوٹھ بولن توں منع کردے ہویاں فرمایا اے:

کبیر جھوٹ نہ بولئیے جب لگ پار بسائے
نا جانوں کیا ہوئے گا پل کے جو تھے بھائے⁽¹⁸⁾

بھگت کبیر نوں اکواری کسے سادھو نے طعنہ ماریا پئی تیرا تے گورو ای کوئی نہیں۔ ایس لئی تیری کسے وی گل داسا نوں کوئی اعتبار نہیں۔ توں بے پیرا تے بے مرشد ایس۔ بھگت کبیر نوں سادھو دی ایہہ گل دل لگی تے او سے سے گورو دی بھال شروع کردتی۔

اوس زمانے وچ گورو رامانا منند جی دا بڑا چرچا سی۔ بھگت کبیر اوہناں دی خدمت وچ حاضر ہوئے تے رسم رواج موجب اوہناں دے چیلے بن گئے۔ رامانند نے ”بھگتی مارگ میں پورن برہمہ اوتار مہا پر بھو کرشن چندر آئند نے اپنی ذات سے ان سب نشٹھاؤں کی بنیاد رکھ کر عملی مثال سے اُن کی مصلحت اور ضرورت کو ذہن نشین کرایا۔“⁽¹⁹⁾

بھگت کبیر دن رات گورو دی سیوا وچ جئے رہندے سن تے آ کھدے سن۔ پئی گورو اک قلعی گروانگوں ہوندا اے اوہ قلعی گر طرح دل دا میل دھو کے قلعی کر دیندا اے تے دل شیشے وانگن چمکن لگ پیندا اے:

گورو سقلی گر کیجئے گیلان سقلا دے
من کا میل چھڑائے کر چت درپن کر لے⁽²⁰⁾

بھگت کبیر دا خیال اے پئی گناہاں نال بھرے بندے داتن بدن زہردی تھیلی وانگن اے تے گورو امرت دی کان وانگوں ہوندا اے۔ گورو ایس امرت نال چیلے دے من دا زہرتے کرودھ کڈھ کے مٹھاس نال بھر دیندا اے۔ یعنی چیلے دے پاپ دھل جاندا ہے نیں تے اوہناں دی تھان نیکیاں پیدا ہو جانداں نیں۔ بھگت کبیر دا خیال اے پئی اجیہا گورو جان دے کے وی حاصل ہو جاوے تے فیروی ستا سودا اے:

یہ تن بش کی ہیلری گورو امرت کی کھان
سیس دیئے جو گورو ملیں تو بھی ستا جان⁽²¹⁾

بھگت کبیر بیان کردے نیں پئی دنیا وچ پیر پیر اُتے جھوٹھے گورو بہت مل جانداے نیں

اوہناں دی سنگت توں بچنا چاہیدا اے۔ اوہناں دی سنگت تے تعلیم چنگے بھلے بندے نوں کراہے
پا دیندی اے۔ سچا گورو کوئی کوئی ہوندا اے۔ ایس لئی گورو دا چیلہ بن توں پہلاں گورو بارے چنگی
طرح چھان پُن کر لینی چاہیدی اے۔ فرماؤندے نیں:

گورو گورو میں بھید ہے گورو گورو میں بھاؤ
سوئی گورو نت بندئے جو شبد بتاوے داو (22)

فیر فرمایا:

پورا سنگور نہ ملا سنی ادھوری سیکھ
نکسا تھا ہری ملن کو بیچ میں کھایا بھیکھ (23)

جھوٹھا گورو اوہ ہوندا اے جیہڑا کاسہ چیلے ہتھ پھڑا کے بھیک منگواندا اے تے سچا گورو
اوہ ہوندا اے۔ جیہڑا چیلے نوں روزی روٹی توں بے نیاز کر دیندا اے۔ ایس لئی منزل اوس چیلے
نوں ای ملدی اے جس نوں سچا تے کھرا گورو مل جاندا اے۔ دوہا اے:

کن پھونکا گورو حد کا بجد کا گورو اور
بجد کا گورو جب ملے تو ملے ٹھکانہ ٹھور (24)

جھوٹھا گورو ہمیشہ عیش تے آرام دی زندگی گزاردا اے۔ چنگا کھاندا اے تے چنگا پیندا
اے۔ اوس دے اُلٹ سچا گورو نہ چنگا کھاندا اے تے نہ ای چنگا پیندا اے۔ اوہ اپنے سکے روٹ
تے ننگوٹ وچ ای مست الست رہندا اے۔ کدی صبر تے قناعت دا پلہ ہتھوں نہیں چھڈدا تے ایہو
تعلیم اوہ اپنے چیلے نوں دیندا اے۔ بھگت کبیر فرماؤندے نیں:

کبیر سنگت سادھ کی جو کی بھوسی کھائے
کھیر کھانڈ بھوجن ملے ساکت سنگ نہ جائے (25)

بھگت کبیر اپنے گورو راما نند نال بڑی محبت کردے سن۔ اوہناں دی سیوا کر کے روحانی
خوشی محسوس کردے نیں۔ اوہناں دی خدمت وچ ہتھ منھ کے کھلو تے رہندے سن تے ہر آ گیا دا
پالن کردے سن۔ جدوں کدی گورو اوہناں ول پھیرا پاؤندا سی، اوہناں لئی دن عید تے رات شب
برات ہو جاندی سی۔ حدوں ودھ خوش ہوندے سن تے آکھدے سن۔ اج میتھوں ودھ کون خوش

نصیب اے جیہدے اُتے ستگوردی کرپا ہووے اوہدی خوش نصیبی دا کوئی ٹھکانہ نہیں۔ شبد اے:

آج میرے ست گور آئے

چرن پکھا، چرنا مت کر کے سب سادھن برتاؤں

پانچ سکھی مل منگل گاویں شبد سرت لو لاؤں

کروں آرتی پریم نچاور پل پل بل بل جاؤں

کہیں کبیر دیا ستگور کی پریم پُرش بر جاؤں⁽²⁶⁾

بھگت کبیر دے کلام توں آسانی نال گونڈ لایا جاسکدا اے پئی اوہ فنا فی المرشد دے مقام

اُتے اڑے ہوئے سن۔ ایس لئی اوہ اپنی ذات دی نفی کر دے ہویاں گورو دی ذات دا اثبات

کر دے نیں۔ اوہناں دا عقیدہ اے پئی گورو دی پاک تے پوتر ذات وچ ای رب یعنی خالق

پردیش کر جاندا اے۔ ایس لئی اوہدی ذات وچ ای برہما، وشنو، گورو دیو، مہیشور یعنی پوری کائنات سما

جاندی اے۔ اک دوہے وچ فرماندے نیں:

گورو برہما وشنو، گورو دیو مہیشور

گورو ساکشات پر برہمہ نستے شری گورو دے نمہ⁽²⁷⁾

بعض مسلمان صوفی بھگت کبیر دے ایس نظریے نال اتفاق رکھدے سن پر اہل شریعت دے ڈر

پاروں کھل کے اظہار نہیں کر دے سن۔ ایس لئی اوہناں صوفیاں نے دے دے لفظاں وچ اپنے

وچاراں دا اظہار کیتا اے۔ جیویں مولانا روم نے فرمایا سی:

چونکہ کردی ذات مرشد را قبول

ہم خدا در دانش آمد ہم رسول

گفت پیغمبر کہ حق فرمودہ است

من نہ گنجم ہیچ در بالا و پست

در دل مون بہ گنجم ایں عجب

گر مرا خواہی از اں دلہا طلب⁽²⁸⁾

ترجمہ: ”جدوں توں مرشد دی ذات نوں قبول کر لیا۔ اوس ویلے جان لے،

خدا تے رسول صلی اللہ علیہ وسلم وی تیری سمجھ وچ آگئے۔ یعنی فنا فی الشیخ دارتبہ خود فنا فی الرسول تے فنا فی اللہ اے۔ ساڈے پیغمبر حضرت محمد مصطفیٰ احمد مجتبیٰ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا پئی اللہ تعالیٰ خود قرآن پاک وچ فرماؤندا اے میں کسے بلندی تے پستی وچ نہیں رہندا۔ میں مومن دے دل وچ رہندا ہاں۔ جے تینوں میری طلب اے تے مومن دے دل وچ تلاش کر۔“

بھگت کبیر نے ایسے نکتے نوں اپنے وکھرے ڈھنگ نال بیان کیتا اے پئی رب جنت وچ نہیں رہندا سگوں اوہ سادھو آں تے سنتاں دے دلاں وچ وسدا اے۔ کیوں جے سنتاں دے دل جنت وانگوں ہوندے نیں:

من میرا پنچھی بھیا ، اڑ کر چلا آ کاش
سورگ لوک خالی پڑا ، صاحب سنتن پاس⁽²⁹⁾

مولانا روم نے وی ایسے نظریے دا پرچار اپنی مثنوی، معنوی راہیں کردے ہویاں فرمایا سی:

ہر کہ خواہد ہم نشینی با خدا
گو نشین اندر حضور اولیاء⁽³⁰⁾

جیہڑا بندہ خداوند کریم دی ہم نشینی دا طلبگار اے۔ اوس نوں آکھو اولیاء اکرام دی خدمت وچ بیٹھیا کرے۔ کیوں جے اولیاء دی خدمت وچ اک پل وی بیٹھنا سوسال دی عبادت توں بہتر اے:

ہم نشینی ساعتے بہ اولیا
بہتر از صد سالہ اطاعت بے ریا

علامہ اقبال نے اپنے لفظاں تے اپنے نونیکے ڈھنگ نال ایسے خیال نوں ایس طرح

بیان کیتا اے:

تمنا درد دل کی ہو تو کر خدمت فقیروں کی
نہیں ملتا یہ گوہر بادشاہوں کے خزینوں میں⁽³¹⁾

کسے چیلے نے بھگت کبیر توں پچھیا پئی تسیں دس سگدے اوکے تصوف کس نوں آکھدے

نیں۔ آپ نے جواب وچ فرمایا۔ تصوف اصل وچ دل دی صفائی داناں اے۔ بندے دا دل نفرت، کرودھ، لالچ، بغض، حسد، دشمنی، نفسانی خواہشاں تے جسمانی لوڑاں دی گندگی نال بھریا رہندا اے۔ ایس گندگی نوں دُور کرنا تے دل دے شیشے دی صفائی کرنا ای تصوف اے۔ تاں جے ربی نور دے لشکارے دل دے شیشے وچ چانن کرن لگ پین۔

مسلمان صوفیاں نے وی نفس دی صفائی نوں تصوف داناں دتا اے۔ جس طرح مسلمان صوفیاء اکرام وحدت الوجود دے قائل سن۔ بھگت کبیر وی وحدت الوجود دے من والے پجاری سن۔ اوہناں دا نظریہ اے پئی رب دی ذات اک اے اگوں اوہدے جلوے ان گنت نہیں۔ جویں سورج اک اے اگوں اوہدیاں رشتاں بے شمار نہیں۔ ایسے طرح رب دے حُسن دے جلوے کائنات دے ذرے ذرے وچ کھلے ہوئے نہیں۔ فرماؤندے ہیں:

ایک روپ دھر ہے انیک
اور انیک میں سمھو ایک (32)

.....

وہ دیا پک وہ سرب دھار ہے
دیکھے جا کے من بویک (33)

ایسے طرح خواجہ غلام فرید اک کافی وچ فرماؤندے ہیں:

سوہنے یار پُئیل دا ، ہر جا عین حضور
آپ بنے سلطان جہاں دا، آپ بنے مزدور (34)

بھگت کبیر نے اپنے دوہیاں وچ ایس خیال نوں اپنے ڈھنگ نال ایس طرح بیانیا اے
پئی ہر تھاں اوہ مالک موجود اے۔ اوس توں اڈ دو جا کوئی ہور نہیں۔ جدوں میں اپنے اندر جھاتی
ماری تے مینوں اوس توں اڈ کوئی ہور دکھالی نہ دتا۔ دوہا اے:

گھٹ گھٹ میرا سائیاں اور نہ دو جا کوئے
جو گھٹ دیکھا اپنا او گھٹ گیا بگوئے

میرے گھٹ میں جو بسا سو اورن گھٹ ماہنہ
(35) سائیں تو گھٹ میں بسے کوئی پوچھے ناہنہ

پنڈت نادان اے اوہ ایس بھیت نوں نہیں سمجھدا۔ اوہ بیکار دی بحث تے جھگڑیاں وچ
پھسیا ہو یا اے۔ اوس نے ایس لڑائی جھگڑے وچ لڑلڑ کے ای مر جانا اے:

گھٹ میں ہے گھٹ میں رہے، گھٹ باہر نہیں سوئے
(36) پنڈت کھٹ پٹ میں پڑے اٹ پٹ میں موئے

بندہ کنا بیوقوف تے کم عقل اے پئی اوہ اللہ تعالیٰ نوں جنگلاں، صحراواں تے ویرانیاں
وچ لھدا پھردا اے۔ حالاں کہ اللہ تعالیٰ اوہ دے اپنے من اندر موجود اے:

میں جانوں ہری دور ہے ہری ہر دے بھر پور
(37) مانس ڈھونڈے باہر نیڑے ہو کر دُور

فیراک ہو رتھاں وحدت الوجود بارے انج فرمایا اے پئی جو یں اکھ اندر پٹلی ہوندی
اے ایسے طرح رب انسان دے دل وچ موجود اے۔ لوک کنے بے وقوف تے جاہل نیں
جیہڑے اوس نوں باہر تھان تھان ڈھونڈ دے پھر دے نیں:

جیوں نینوں میں پوتلی تیوں خالق گھٹ ماہنہ
(38) مورکھ لوگ نہ جانیں باہر ڈھونڈن جانہ

حقی گل ایہہ وے پئی رب صرف اوہناں نوں ملدا اے جیہڑے اوس نوں لھسن دا جتن
کردے نیں۔ کیوں جے ایس کم وچ بڑی محنت، عبادت تے ریاضت دی لوڑ اے۔ ایس لئی ہر
کوئی رب نوں لھسن دی کوشش نہیں کردا:

جن کھوجا تن پایا گہرے پانی پیٹھ
(39) میں پوری کھوجن چلی رہی کنارے پیٹھ

جیہڑے بندے عبادت تے ریاضت کردے نیں من نوں نفسانی تے جسمانی چاہت
توں پاک کر لیندے نیں۔ رب اوہناں دے من وچ اُتر آؤندا اے۔ جو یں زنانی سیوا کر کے
اپنے خاوند نوں رتجھاؤندی اے ایسے طرح رب نوں رتجھاؤن دی لوڑ اے:

نینوں کی کر کوٹھڑی ، پتلی پلنگ بچھائے
 پلگوں کی چک ڈال کر ، پیا کو لیا رجھائے
 پریم یاوری پہن کر ، دھیرج کا جمل دے
 مانگ سیندور بھرائے کر، تب پیا کا رس لے⁽⁴⁰⁾

بھگت کبیر دا کمال ایہہ وے پئی اوہناں نے اللہ تعالیٰ دی رضا حاصل کرن لئی عبادت
 ریاضت تے نیک اعمال واسطے اجیہیاں خوبصورت علامتاں استعمال کیتیاں نیں جیہڑیاں کوئی
 زنانی اپنے خاوندنوں مناؤن تے رتجھاؤن لئی ورتدی اے۔ اوپر دے شعراں وچ نیناں، کوٹھڑی،
 پتلی، پلنگ، پلاک، چک، مانگ تے سیندور دے الفاظ علامتاں دے طور تے استعمال ہوئے
 نیں۔ ڈاکٹر جمیل جالبی لکھدے نیں:

”بھگت کبیر نے عام زبان کو اسی انداز میں استعمال کیا جس طرح وہ بولی جا
 رہی تھی۔ کبیر ”خ“ کو ”سھ“ سے، ”ق“ کو ”ک“ سے بدل دیتے ہیں۔ جیسے
 تخت کے بجائے تکھت۔ خلق کے بجائے کھلک۔ ”ض“ اور ”ز“ کو ”ج“
 سے بدل دیتے ہیں۔ جیسے وضو کو وجو، غریب نواز کو گریب نواج، اندازہ کو
 انداجا، ش کوس سے بدل دیتے ہیں۔ جیسے کاشی کو کاسی، ”غ“ کو ”گ“ سے
 اور ”ڈال“ کو ”دال“ سے جیسے کاغذ کو کاگد۔ کبیر عوام کے شاعر تھے اسلئے اُن
 کی زبان عوام کی زبان تھی۔ وہ جو کچھ کہتے تھے عوام کی زبان میں کہتے تھے۔
 الفاظ کی صحت کی ان کو فکر نہیں ہے۔“⁽⁴¹⁾

دوئی جگدیش کہاں تے آئے کہو کون بھرمایا
 اللہ رام کریم کیشو ہر حضرت نام دھرایا
 وہی مہا دیو وہی محمد برہما آدم کہیے
 کوئی ہندو کوئی ترک کہاوے ایک جمی پر رہیے⁽⁴²⁾

اک روایت اے پئی گورو نانک نے جدوں بھگت کبیر دے دوہے تے گیت سُنے
 اوہناں دے من وچ بھگت کبیر دے درشن کرن دا خیال پیدا ہويا۔ اوہ ہتھ وچ سوٹی تے بغل وچ

پوتھی لے کے پیدل سفر کر کے بنارس اپڑے۔ بھگت کبیر دی خدمت وچ حاضر ہوئے اوہناں نوں اپنا گورومن لیا تے اوہناں دا کلام اپنی مذہبی کتاب گور وگرنٹھ وچ شامل کر لیا۔ آپ نے بھگت کبیر نوں ایس طرح خراج عقیدت پیش کیتا:

ساری عمر تپ کیو کاسی، انت بھٹے مگہر کے باسی
کاسی مگہر ایک کان، موئے کبیرا رمتے رام (43)

ڈاکٹر جمیل جالبی لکھدے نیں:

”گورونانک (1469ء تا 1538ء) اور ان کے جانشین بنیادی طور پر کبیر ہی کے مسلک کے پیرو ہیں۔ کبیر کی فکر نے گورونانک کی فکر اور خیال کو جنم دیا جو رفتہ رفتہ ایک نئے مذہب کی شکل میں ڈھل گیا۔ گورونانک نے کبیر کو اپنا پیشوا کہا ہے۔ 1496ء میں نانک کی کبیر سے ملاقات بھی ہوئی تھی۔“ (44)

بھگت کبیر دے کلام دا بے فکری ویرا کیتا جائے تے پتہ چلدا اے پئی اوہناں دے کلام وچ جتھے ذات پات، مذہب، قوم دے فرق نوں ننڈیا گیا اے۔ اوٹھے شرک تے بُت پرستی دے خلاف وی آواز اُچی کیتی اے۔ توحید دا درس دتا گیا اے۔ لوکائی نوں عشق اختیار کرن اُتے زور دتا گیا اے۔ کیوں جے عشق دا راہ اختیار کرن نال رب دا عرفان حاصل ہوندا اے تے روح نوں شانتی حاصل ہوندی اے۔ رام تے رحیم اکو ذات اے جس دی کوئی شکل نہیں۔ اوہ ہر تھاں موجود اے۔ بندے دا دل اوہدا گھرا اے۔ سانچ نوں آنچ نہیں۔ سچے نوں کوئی گھاٹا نہیں۔ دل دی صفائی نوں تصوف آکھدے نیں۔ تصوف اوہ راہ اے جیہڑا رب نال ملاؤندا اے۔ دنیا وچ ہر کوئی دکھیا را اے۔ شیطان نفس امارہ اے۔

بھگت کبیر نے ایہناں خیالاں تے وچاراں نوں من موہنے ڈھنگ نال بیان کیتا اے۔ خاص طور تے اوہناں نے جیہڑے مکالمات پدم ناتھ جی نال کیتے نیں۔ اوہناں وچ اخلاقیات تے تصوف دے مسئلے دلچسپ ڈھنگ نال بیان کیتے نیں۔ پدم ناتھ جی سوال کردے نیں تے بھگت کبیر اوہدے سوالاں دے جواب دیندے نیں جو یوں:

پدم ناتھ جی نے پچھیا:

کون دیش سے آیا؟ کون تمہارا ٹھام؟
کون تمہاری ذات ہے کون پرش کو نام؟

کبیر صاحب نے فرمایا:

امر لوک سے آیا سَنکھ ساگر ہے ٹھام
ذات اجاتی ہے میری ست پرش کا نام

پدم ناتھ جی نے پچھیا:

کہاں سے آیا جیو یہ کس میں جائے سَمائے
کون ڈور سے چڑھ چلا کہو مجھے سمجھائے

پدم ناتھ جی نے پچھیا:

سُگن سے آیا جیو یہ نرگن جائے سَمائے
سُرت ڈور لے چڑھ چلا کہیں کبیر سمجھائے⁽⁴⁵⁾

اک روایت کبیر جوگ وچ درج اے پئی آپ 1545 بکرمی نوں سکندر لودھی دے دربار جدوں حاضر ہوئے۔ اوس ویلے آپ دی عمر 90 سال سی۔ پر جدوں اک سو ویہہ 120 ورہیاں دے ہوئے شریر کمزور ہو گیا۔ اک دن چادر وچ منہ چھپا کے لیٹ گئے۔ لوک روون لگ پئے۔ ویکھدے ویکھدے اوہ کنول جیہڑا تلاء دے پیتاں اُتے تیر داسی پانی وچ ڈُب گیا۔ ایس طرح بھگت کبیر دی وفات 1518ء بمطابق 1575ء بکرمی نوں گورکھپور دے نیڑے مگھر کاشی بلیا وچ ہوئی۔ آپ دے کجھ دوہے بڑے مشہور نیں:

چلتی چاکی دیکھ کے دیا کبیرا روئے
دوئی پٹ بھیتز آئیکے ثابت گیا نہ کوئے
کل کمرے سو آج کراج کرے سو اب
پل میں پرلے ہوئے گی پھیر کرے گا کب
مائی کہے کمہار سے تو کیا روندے مونھ

اک دن ایسا ہوئے گا میں روندوگی توہ
چلتی کو گاڈی کہو بنے دودھ کو کھویا
گاڈی کو اوکھڑی کہو چلتی کو گاڈی
ہا ڈجلے جوں لاکڑی کس جلے جوت گھاس
سب تن جلتا دیکھ بھیا کبیر اداس
آسن مارے کیا ہوا مٹی نہ من کی آن
تیلی کا کبیرا بیل جیوں گھر ہی کوس پچاس

O

حوالے:

- ☆ پروفیسر (ریٹائرڈ)، انسٹی ٹیوٹ آف پنجابی اینڈ کلچرل سٹڈیز، پنجاب یونیورسٹی، لاہور
- 1- پنڈت پرکاش نارائن: کبیر جوگ؛ دہلی۔ 1925ء۔ 15
  - 2- ہری داس: گیت بھجن؛ میرٹھ یو۔ پی، انڈیا، ص 81
  - 3- کبیر جوگ؛ ص 36
  - 4- ایضاً ص 37
  - 5- ایضاً ص 38
  - 6- بھگت کبیر: بیجگ؛ سکھی رام پبلشرز ناگ پور، انڈیا، ص 29
  - 7- کبیر جوگ؛ ص 164
  - 8- بھگت کبیر/ دھرم داس: بانی؛ آتمارام پبلشرز مدراس انڈیا، ص 45
  - 9- واصف علی واصف: دل دریا سمندر؛ خزینہ علم و عرفان، لاہور 2006ء
  - 10- کبیر جوگ؛ ص 265
  - 11- ایضاً ص 57
  - 12- ایضاً ص 39
  - 13- ایضاً ص 39
  - 14- مولانا روم: مثنوی و معنوی؛ (جلد دوم) پروگریسو بکس لاہور، 1975ء ص 140
  - 15- کبیر جوگ؛ ص 123
  - 16- ایضاً ص 123
  - 17- ایضاً ص 131
  - 18- ایضاً ص 117
  - 19- ایضاً ص 24
  - 20- ایضاً ص 99
  - 21- ایضاً ص 99

- 22- دھرم داس (مرتب): بانی؛ ص 106
- 23- ایضاً ص 87
- 24- کبیر جوگ؛ ص 98
- 25- ایضاً ص 98
- 26- ایضاً ص 644
- 27- دھرم داس (مرتب): بانی؛ ص 116
- 28- مولانا روم: مثنوی و معنوی؛ جلد دوم، ص 131
- 29- کبیر جوگ؛ ص 571
- 30- مولانا روم: مثنوی و معنوی؛ جلد دوم، ص 88
- 31- علامہ اقبال: بانگ درا؛ شیخ غلام علی اینڈ سنز لاہور، 1982ء ص 104
- 32- کبیر جوگ؛ ص 145
- 33- بھگت کبیر: بانی؛ ص 28
- 34- محمد افضل خاں (مرتب): کلیات خواجہ غلام فرید؛ پنجابی ریسرچ اکیڈمی لاہور 1974ء ص 52
- 35- کبیر جوگ؛ ص 556
- 36- ایضاً ص 571
- 37- ایضاً ص 573
- 38- ایضاً ص 573
- 39- ایضاً ص 675
- 40- ایضاً ص 700
- 41- ڈاکٹر جمیل جالبی: تاریخ ادب اردو (جلد اول): مجلس ترقی ادب لاہور، 2005ء ص 46
- 42- دھرم داس (مرتب): بانی؛ ص 180
- 43- ایضاً ص 196
- 44- ڈاکٹر جمیل جالبی: تاریخ ادب اردو (جلد اول): ص 47
- 45- کبیر جوگ؛ ص 869